

«Ірі қара мал шаруашылығы» бағыты бойынша
«Ірі қара малдың өнімділігіне селекциялық-асылдандыру жұмыстарының
әсері» тақырыбында өткізілген консультациялар туралы

ЕСЕП

Өткізу күні:
2025 жыл «21» тамыз

Консультация өткізу орны:
Алматы облысы, Қарасай ауданы, «Мамед» ШҚ

Эксперт: М.Б. Калмагамбетов
(қолы)

Басқарма Төрағасы – Ректордың
Бірінші орынбасары

П. Ибрагимов

Есеп құрылымы

1) кеңес беруді қажет ететін мәселе немесе мәселелер шеңбері;

Ірі қара шаруашылығы - мал шаруашылығындағы ең маңызды сала, біріншіден халқымызды ең жоғары сапалы тағамдармен қамтамасыз етсе, жеңіл өнеркәсіпті шикізатпен қамтамасыз етеді, әрі бұл сала маңызды органикалық тыңайтқыштарды да өндіреді. Ірі қараның конституциясын (дене бітімін), экстерьерін (сырт пішінін) және интерьерін (ішкі құрылысын) зерттегенде, олардан алынатын өнімдер байланыстылығын және осы ерекшеліктерді малдарды сұрыптау мен жұп таңдау жұмыстарында пайдалана білу парызы айқындалады.

2) қойылған проблеманы немесе қызметті жақсарту жөніндегі кеңейтілген дәлелдер мен ұсыныстарды қамтуы тиіс проблемалар шеңберін шешу жөніндегі сарапшының ұсынымдары

Зоотехникалық әдебиетте және тәжірибеде дене бітімін жіктеудің көптеген әдістері қолданылады. Олардың ішінде іс жүзінде кең қолданылатын жіктеудің екі түрі бар. Бұл екі жіктеуде малдың дене бітімін жай көзбен қарағанда анық көрінетін оның түр-тұлғасы мен кейбір физиологиялық қасиеттері, ерекшеліктері арқылы ажыратуға негізделген.

Әрбір тұқымның өзіне тән стандарты болады, оларды бағалағанда тұқымына және өніміне қарайды, әрбір малдың жасын тісіне қарап анықтайды, ал тірілей салмағын дене өлшемі арқылы анықтауда т.б. тәсілдер қолданылады.

Ірі қара малдың сырт пішінін бағалай келіп, одан алынатын өнімдерді және асыл тұқымдығын білуге болады. Малдың сырт пішінін бағалау үшін зоотехник-селекционердің тәжірибесі жоғары болу керек, әрі ол бағаланатын малды жақсы білуі қажет, сонымен қатар оның күтімін, азықтану жағдайын, азық қоректілігін және шаруашылыққа пайдалы белгілерін жан-жақты меңгеруі тиіс.

3) өнім өндірісін ұлғайтудың/өнімділікті арттырудың/өзіндік құнын төмендетудің сандық көрсеткіштерін көрсете отырып, АӨК субъектілеріне ұсынымдарды қолдану нәтижелері бойынша күтілетін нәтиже және т. б.;

Сүтті ірі қара малды өсіру мен селекцияның мақсаты - жоғары өнімді сиыр алу, оның құрамында сапалы майы мен ақуызы жеткілікті көп мөлшерде сүт өндіру, малдардан ұзақ мерзімді өнім алу, репродуктивті (ұрпақ алу) шаруашылықтық пайдалану. Мал тұқымын селекциялық-асылдандыру жұмысы деп экономикалық, ұйымдастыру, агрономиялық, мал дәрігерлік, гигиеналық және зоотехниялық шаралардың ғылыми негізделген жүйесін айтады. Мал тұқымын асылдандыруға бағытталған негізгі зоотехниялық шараларға алға қойған мақсатқа сәйкес сұрыптау мен жұп таңдау, яғни селекция жатады. Әдетте сұрыптау мен жұп құру бірлігін селекция деп атайды. Негізінен тек селекция ғана табынның генетикалық құрылымын (табындағы малдың нәсілдік қасиеттері) адамға ұнамды бағытта

өзгерту арқылы мал өнімін арттыра алады. Осы тұрғыда селекцияны малдың адам баласы басқаратын эволюциясы деп бағалау орынды.

Селекция – бұл қажетті генотипі бар жануарларды көбейтуге бағытталған үрдіс, мысалы, сандық белгінің тасымалдаушысы - мол сүт және ет өндіру. Көптеген жылдар бойы сүтті табынмен жүзеге асырылатын селекциялық процесс айтарлықтай емес, бірақ алынған нәтижелер бар және алға қойылған мақсаттарда үлкен генетикалық прогресті қамтамасыз етеді. Малдың ұзақ өмір сүру белгісінің тұқым қуалаушылығы төмен (шамамен 8%), ал сиырды шаруашылықта пайдалану ұзақтығы көптеген сыртқы факторларға: азықтандыру және ұстау жағдайлары, мастит және өніп-көбею проблемалары, аурулар, өнімділік деңгейіне байланысты өзгереді. Сондықтан сүтті ірі қара малды өсіруде дене бітіміне, құрылысына, сирағына, тұяқ күйіне қарағанда өнімділік белгілеріне үлкен мән беріледі. Сиырдың дене бітімінің селекциялық белгілері арасында жетекші рөлді желін атқарады. Оның пішіні, ауқуымы, тереңдігі, алдыңғы жағы, емізік мөлшері сиырдың шаруашылықта қолдану ұзақтығына байланысты. Орташа желін тереңдігі бар сиырлар желіннің терең тереңдігімен (мастит пен физикалық жарақатқа көбірек бейім) және таяз тереңдікпен (өнімділігі төмен) салыстырғанда табында ұзағырақ қалады. Сүт безінің пішіні бойынша ванна мен шыныаяқ тәрізді желіні бар сиырларды өсіруге аса көңіл бөлген жөн. Сүт өнімділігі бойынша селекция жүргізу осы белгі бойынша ең жоғары көрсеткіштері бар жануарларды сұрыптаумен және осы белгінің көрінісі үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасаумен қатар жүреді: азықтандыру, күтіп-ұстау, аймақтың климаттық жағдайларын есепке ала отырып, малдың сүтті тұқымдарын өсіру.

Сұрыптау үшін негіз ретінде жануарлардың сыртқы пішіні және дене бітімі, сүт өнімділігі (сауу, сүт құрамындығы май мен ақуыздың мөлшері), тірілей салмағы, машинамен саууға жарамдылығы, ұрпақтарының шығу тегі және т. б. белгілері бойынша кешенді бағалау нәтижелері пайдаланылады.

Малдың тұқымы олардың шығу тегі туралы құжаттардың, зоотехникалық және асыл тұқымды есепке алу деректерінің негізінде малдарды міндетті түрде тексеріп, тұқымға жататын белгілерін сипаттай отырып анықтайды. Тұқымы (қаны) бойынша таза тұқымды және будандастырылған жануарлардың топтары бөлінеді.

1. Таза тұқымға мыналар: а) бір тұқымның ата-енесінен шыққан жануарлар; б) генетикалық тұрғыдан тұқымдардың таза тұқымды ата-енесінен жұптасуынан алынған жануарлар жатады (оларды аналық тұқымға жатқызады).

Ауыл шаруашылығындағы шаруашылық-пайдалы белгілерінің барлық түрлерін зерттеу мен бағалаудың көпжылдық тәжірибесі олардың өзгергіштігінің кең ауқымымен сипатталатынын куәландырады. Өсіру әдістері селекциялық-асылдандыру және ұйымдастыру-шаруашылық жұмыстарын қамтиды. Оған шағылыстыру жүйесі және төлді өсіру мен аналық мал басын диспансерлеу бойынша іс-шаралар, азықтандыру және

ұстау, сұрыптау және жұп таңдау кіреді. Келесі өсіру әдістерін де жиі қолданады:

2. шағылыстыру немесе будандастыру: ұдайы өндірістік (зауыттық), сіңіре (түрлендіргіш), өнеркәсіптік (қарапайым, екі тұқымды, көп тұқымды), ауыспалы, кірістіре;

3. Тұраралық будандастыру екі түрдің малын шағылыстыруды айтады.

Таза өсіру кезінде типі, өнімділігі, тұқым қуалаушылық ерекшеліктері және асыл тұқымдық құндылығы жағынан ата-анасымен ұқсас жануарлар алынады. Таза өсіру кезінде көзделетін міндеттерді қарапайым деуге жарамайды және бір типті формаларды алуға болып табылмайды. Тұқымның күрделі құрылымын, оның тұқым қуалайтын біртектілігін, бұрынғы барлық тұқымды асылдандыру жұмыс жасаған биологиялық және шаруашылық ерекшеліктерін ескере отырып, өсірудің негізгі міндетін тұқымның бағалы қасиеттерін сақтауда және одан әрі жетілдіруде деп білген дұрыс. Бұл міндетті шешу үшін мынадай бірқатар шарттарды: төлді бағыттап өсіру және малдар үшін азықтандыру мен күтіп-ұстауға барынша қолайлы жағдайлар жасау; сұрыптау кезінде малдарды дұрыс бағалау; тұқым малдарының саны көптігі және оны өсіру аймағының кендігі; жануарлардың жеке ерекшеліктерін, олардың табын ішіндегі және тұқым ішіндегі тектік және туыстық байланыстарын терең білуіне негізделген үздіксіз сұрыптау және жұп таңдауды сақтау қажет.

Сиырлардың сыртқы пішіні мен конституциясы (дене бітімі) бойынша 10 балдық шкала бойынша (0,5 баллға дейінгі дәлдікпен) тексеру және сырттағы негізгі ақаулар мен кемшіліктерді қосымша жазу арқылы бағаланады. Сиырларды бағалау саум маусымының 2-3 айында жүргізіледі.

Ірі қара мал жыл бойы: сиырларды сауым маусымы аяқталғаннан кейін, 10 айдан бастап жас малдар бағаланады (бонитировка). Бағалау кезінде жануарлардың тұқымы мен шығу тегі, өнімділігі мен дамуы, сыртқы пішіні мен конституциясы, ұрпақтарының сапасы, сүт беру қасиеттері (сиырларда), өніп-көбею қабілеті ескеріліп, кешенді бағалау жүргізіледі. Қорытынды бағалау нәтижелері бойынша сиырлар класстарға: элита-рекорд, элита, I және II класстарға жатқызады. Бағалау кезінде II класс талаптарына сәйкес келмейтін жануарларды класстан тыс тобына бөледі. Көрсеткіштер қосындысы бойынша сиырлар класы алынған балл жиынтығы бойынша белгіленеді: 80 балл және одан жоғары бағалау кезінде элита-рекорд; 70-79 - элита; 60-69 - I класс; 50-59 балл - II класс. Егер сиырдың сүттегі және сүттегі май құрамы бойынша өнімділігі I класс талаптарынан жоғары болса, өнімділік үшін жалпы баллға 3 балл, ал сүт құрамындағы май мен ақуыз I класс талаптарынан бір мезгілде асып кетсе - 5 балл қосылады. Бағалау нәтижелері селекциялық-асылдандыру жұмыстарын ұйымдастыруға және асыл тұқымды ірі қара мал шаруашылығының дамыған аймақтарындағы жергілікті сиыр тұқымдарының тектік қорын айқындау үшін пайдаланылады.

4) кеңес беру фотосуреттері

